

MANUSCRITS MÈDICS MEDIEVALS GIRONINS

(Segle XIV)

*Benet JULIÀ I FIGUERAS

Els antics manuscrits de Medicina són guardats com a relíquies en les més importants biblioteques mundials, tant pel seu valor bibliogràfic com pel seu valor científic i documental. Abans de l'ús de la impremta, un llibre escrit a mà i amb l'esforç que això representava de mesos o anys d'un minuciós treball de copista, amb els seus dibuixos o miniatures que a vegades l'acompanyaven, les caplletres adornades i àdhuc la mateixa escriptura, li conferien tot junt, una qualitat d'obra d'art comparable com la que actualment passa amb una pintura o escultura d'artista famós, acompanyat per tant d'un valor material assequible solament per persones acomodades, si pensem també amb els nombrosos folis de pergamins més les ovelles sacrificades que això representava.

Referent al valor tècnic o científic de l'obra, tenim que la seva lectura ens permet endinsar-nos en el coneixement remot que en el camp de la Medicina tenien els nostres avantpassats, tot mostrant-nos l'experiència i el camí que amb inventiva, des de segles seguien per arribar al nivell actual.

Per tot això, el motiu de la present comunicació és, modestament, per il·lustrar al col·lectiu sanitari interessat en la nostra Història, de l'existència d'un conjunt de vint i escaig manuscrits medievals mèdics guardats en l'arxiu de la Seu gironina i només coneguts dintre d'un cercle reduït i molt especialitzat, d'on podem citar els noms dels arxivers Morera, Marquès i Roura a més de Pere Bohigas per un treball -inèdit- sobre repertori de manuscrits catalans que pogué ser consultat per Cardoner (1) únic autor que ens ho ha donat a conèixer. Igualment P.O. Kristeller de la Columbia University de N.Y., examinà el catalogat amb el nº 74 durant l'any 1966 i 1977 (2).

* Girona.

Els manuscrits gironins poden ser classificats en dos grups; el primer format per escrits del segle XIV, i el segon, obres del segle XV; d'aquell hi ha dotze còdexs, quatre d'autors orientals, tres d'autors clàssics i cinc més d'occidentals. Són, al nostres entendre, els manuscrits amb més valor per la seva antiguitat i per la temàtica com és el llibre de Razhès de Medicina, els dos treballs del nostre Arnau de Vilanova, més d'altres d'Hipòcrates i d'Egidi. De l'altre grup que corresponen a estudis del següent segle, tenim quatre de clàssics, cinc o sis d'occidentals més un incunable de Guy de Chauliac sobre Cirurgia.

Hom es pregunta com arribaren a aquest arxiu les citades obres mèdiques. Permeteu-me per tant, una lleugera explicació sobre la Catedral de Girona i la vida dels seus religiosos -sobretot els canonges- que havien d'ésser de família patricia, cosa que representava una certa capacitat econòmica. Vivien al principi al voltant del seu bisbe en forma conventual en la mateixa església, l'anomenada Canònica i en relaxar-se posteriorment, ho feien en cases particulars pròpies, però sempre al voltant de la Seu formant un barri enterament levític que s'accentuà quan, amb motiu de l'expulsió dels jueus, acabà el Capítol o els canonges adquirint la majoria de cases que quedaren deshabitades i que vorejaven el lloc. Es comprèn que a la mort dels religiosos, en llurs testaments no solament feien donacions totals o parcials dels béns propis, sinó igualment de llurs biblioteques on no faltaven mai els llibres de Medicina, cosa comprensible en tota persona cultivada intel·lectualment en aquella època, com també per la necessitat que tenien d'uns coneixements que precisaven davant el costum que hi havia, de percebre el malalt, les primeres atencions sanitàries en la pròpia casa i de la pròpia família, on es començava aplicant una Medicina popular, passant solament i posteriorment al físic o al cirurgià, si la malaltia s'agreujava. Però en altres ocasions i sobretot en temps d'epidèmies, eren àvidament consultats pels profans il·lustrats, quan es va començar a aplicar l'aïllament com a mesura preventiva de les persones, dels barris i àdhuc de localitats enteres, quedant aparedades aquelles dins dels estatges, dels veïnats o de les poblacions ja que a les

sortides d'elles, unes forques expressament aixecades, senyalaven la pena a que s'exposaven els contraventors.

Passem ara a la descripció dels manuscrits catalogats com originals del segle XIV que serà on centrarem la present comunicació.

a) LIBER MEDICINALIS AD ALMANSOREM. (3)

Autor: Razhès, un dels representants del període esplendorós de la Medicina àrab dels segles X al XIII, amb els noms de Tabari, Ali Abbas, Avicena, Albucasim, Avenzoar, Maimònides, etc., admirats pels governants europeus que sol·licitaren i afavoriren les traduccions de les obres escrites d'aquesta Medicina.

Nascut Razhès al Jorassà el 850, moria a Bagdad el 923. Es diu que als trenta anys, deixà la seva passió per la cítara per dedicar-se a l'estudi de la Medicina i exercint predominantment a la capital, on per la seva dedicació a la vida hospitalària, acabà essent un tècnic en la construcció d'alguns d'ells.

L'estudi de la seva doctrina permet observar la unió del que acceptava millor de Galèn amb el que coneixia d'Hipòcrates, però en Farmacologia a més de donar-nos notícia de la rica farmacopea oriental, introduí assaigs propis, enriquint la Medicina occidental amb l'aportació -junt amb els seus contemporanis- de drogues fetes pels metges islàmics. En la seva pràctica no se serví de l'Astrologia però cregué en els dies crítics de Galèn i en la interpretació dels somnis.

Se li atribuïxen uns 200 escrits, però als nostres temps només ens n'han arribat uns trenta i entre ells el citat Llibre de Medicina conegut amb el nom del príncep Al-Mansur ibn Ismail. Repartit en deu llibres o capítols, fou dels que tingué més influència en la cultura mèdica occidental, de tal manera que encara s'estudiava en les Universitats en ple segle XVII, motiu potser, per trobar-lo posteriorment copiat en diversos incunables editats a Brèscia, Venècia, etc., com també sembla repetir-se en la planificació del treball del còdex PHILONUM MEDICINAE (4) del segle XV i guardat en el mateix arxiu i atribuït al

metge portuguès o gallec Valesco de Taranto (1401) on segueix la mateixa temàtica i ordre de Razhès en l'exposició de les diverses afeccions, repetides quasi, en el mateix nombre i nom d'elles; concepte però que per afirmar això, convindria comparar les dues redaccions.

Recordem igualment com el seu Antidotari era obligatòriament consultat pels estudiants de Montpeller pels volts de 1300. També segons els seus biògrafs, cal valorar el tractat sobre Verola i xarampió, fruit personal de la seva observació pràctica en el Bagdad, ciutat no solament de les caravanes que portaven de terres llunyanes tota classe de productes comercials, sinó també de malalties contagioses de zones endèmiques orientals. Finalment destaca del seu treball mèdic, l'haver estat un precursor de l'estudi del reflex pupil·lar; així mateix de les seves descripcions oftalmològiques, encara trobem citades en el segle XII per l'oculista hispano-àrab Al-Gafhequi de Còrdova, un col·liri seu pel tractament del leucoma (5).

Dades tècniques del llibre: volum de 25 x 16 x 3 cm. Pergamí amb les primeres pàgines i darreres deteriorades per una floridura anomenada "taques de vi" pel color violaci. 108 folis en lletra gòtica-librària del segle XIV. Caplletres discretament adornades. Hi ha un ex-libris que diu "Ludovici Carbonell" que correspon a un clergue i notari públic gironí del 1451. Al final de l'obra, foli 98, hi ha escrit que la present traducció de l'àrab al llatí la practicà el mestre Furardum, físic, quina personalitat no hem pogut esbrinar, ja que només coneixem la traducció de Gerard de Cremona, guardada en la Biblioteca Nacional de Paris i que potser seria semblant a la que havia estat propietat del cardenal gironí Berenguer d'Anglesola "de arabi-go in latino translatum apud Toletum", segons diu el seu inventari.(6).

Al començament del volum i en el foli 3er. hi ha detallada la relació dels títols dels 10 capítols que conté l'obra, seguit a continuació de l'exposició del primer, dedicat a la descripció del cos humà i de difícil lectura per tractar-se de les pàgines alterades pel seu mal estat de conservació com tenim indicat.

El capítol 2on. està assignat a la relació extensa dels "signes" o símptomes com entendríem ara, que es poden presentar en les diferents parts de l'organisme humà.

El capítol 3er. tracta de la medicació i permet presentar un extens herbari on no falten preferències a diverses plantes conegudes i apreciades en aquell temps, per les seves suposades propietats curatives com el cinamon, la melisa, la mandràgora, la cicuta, la malva, la farigola, etc., seguit d'una relació de flors i fruites amb la seva corresponent aplicació.

El capítol 4rt. versa sobre consells i orientacions en el menjar i beure segons l'òrgan malalt.

El capítol 5è. descriu atencions múltiples al cos, als cabells, en cas d'alopecía, tints per ennegrir-los, pel mal olor de boca o de nas, notes de cosmética, etc.

El capítol 6è. parla de les mesures de conservació perquè les coses externes no penetrin dintre el cos (calor, congelació pel fred...).

El capítol 7è. està dedicat exclusivament a la Cirurgia (durícia, apostema, escròfula, càncer, carbuncle, àntrax, flemò, adenitis, fractures, etc. on veiem el predomini de les afeccions externes que eren les que podien actuar més els cirurgians).

El capítol 8è. descriu verins i ferides per animals: escorpí,, aranyes, ca i llop sobretot rabiós, lleopard, uro, cervol, etc. Segueixen els vegetals, cantàrides, opi, mandràgora, ruda, eufòrbia, etc.

El capítol 9è. com era costum llavors, descriu les malalties conegudes començant del cap fins als peus; és la relació més extensa. Citem un xic per sobre: cefalea, escotoma, vertígens, frenesí, estupor, letàrgia, paràlisi gravis, estupor sense rigidesa, tremolor, espasme, epilèpsia, insomni; molèsties en orelles, catarro, coriza; afeccions oculars, escàbies palpebral, prurit dels angles oculars, ull vermellós, debilitat de la vista, tumors palpebrals, cataractes, màcula vermella, llagrimals, dilatació de la pupilla (exposició quina importància ja hem remarcat), fístules, dolor d'orelles, refredats..., sang pel nas,

irritacions nasals, pòlips, falta d'olfacte, pus nasal..., dolors de dents, ulceracions bucals, sang en genives... llengua, tamany. Pleuresia, peripneumonia, esput de sang, tisi, asma, tremolor del cor, singlot..., sofriment, còl.lic, dolors hepàtics, icterícia, hidropesia, dolor esplènic, còl.lics, flux ventral..., càlculs... cremor a l'orina, micció sagnosa, amb pus..., de la matriu ¿prolapse?, perforació, mola, lesions genitals, poagre, gibositat... elefantiasi, etc.

El capítol 10è. acaba amb el tractat de febres: efímera, terciana... asigmàtica, quartana... que simula fred i calor... variolida i morbilida (altres dels temes amb experiència personal); diagnosi, crisi, signes pel pronòstic, evacuacions, símptomes per l'orina, pel pols, règims, etc.

Al final d'aquests deu capítols segueixen uns nou folis amb mal estat de conservació, però que sembla podrien tractar-se d'un Antidotari, segurament del mateix autor. Recordem que en la lectura de l'inventari citat del cardinal d'Anglesola és adduit un Antidotari també a la cloenda del tractat de Medicina d'Al-Mansur. (7)

b) GLOSSAE DE MEDICINA (8).

Manuscrit del mateix segle XIV; sobre pergami, lletra gòtica-cursiva la primera part i gòtica-librària la segona. Mides 20 x 28 cm.

Així com el llibre anterior era tot ell dedicat a un sol autor, en el present volum hi ha enquadernats deu treballs diferents de més o menys extensió, puix que a vegades per aprofitar -segurament- el pergami, s'ha escrit en lletra molt petita.

En la primera pàgina i de mà diferent hi ha copiat el contingut de la primera part del còdex. Diu així: in isto libro sunt glossae viatici. Item glossae super librum de febribus Isaach. Item glossae dietarum veterum Isaach. Item glosse super librum regima acutarum Ypoc. Item glosse super antidotario et multi alio glosse.

Per consegüent del foli 1 al 25 els trobem dedicats

al "viaticum" d'Egidi -segurament de Pisa-. Segueix el llibre de les febres d'Isaach Judeus, metge israelita-egipci del segle X que tingué gran influència en la Medicina oriental d'aquella època. Igualment del mateix autor és la coneguda obra sobre dietètica. D'Hipòcrates hi ha el "librum regim acutarum" més un altre sobre Astrologia del que ja en parlarem posteriorment. Queda d'aquesta primera part, citar un Antidotari sense poder indicar autor i un "regimen acutarum" segons testimoni d'Averroes, una altra de les personalitats de la Medicina àrab.

La segona part d'aquest volum és més fàcil d'ésser consultada pel bon estat de conservació i la lletra més comprensible i de tamany més apreciable. Comença en el foli 105 amb les MEDITATIONIS PARABOLAE del nostre Arnau de Vilanova que com a mostra a continuació copiem traduït al català, el primer paràgraf. Diu així: (9) "Comencen les paràboles de la medicació segons la inspiració de la veritat eterna que els metges anomenen regles generals de la curació dels membres o malalties. Doctrina primera sobre les regles que preparen l'esperit per operar útilment. Tot remei prové del Bé suprem. Qui justament vulgui medicar, fixa en l'ànim un desig noble. El desig noble serveix al culte de Déu i al profit del proïsme. Qui només aprèn per lucrar-se es fa avortiu en la matèria que segueixi... Tot moviment de l'ànim o desig desordenat, perjudica la ment del que treballa i dificulta l'obra ordenada". Sentències que ja ens orienten vers la personalitat religiosa d'Arnau de Vilanova.

En el foli 113 trobem transcrit el tema de la FLEBOTOMIA o sagnia del mateix autor que ja fou exhumat en el Butlletí del nostre Col·legi en col·laboració amb l'arxiver indicat (10). És un treball curt que ocupa solament un foli i que comença així: "En tot temps, si la necessitat urgeix, s'ha d'usar la flebotomia tanmateix des del 5 de les kalendes d'abril fins el 5 de les kalendes de juny. És temps utilíssim per a disminuir la sang, perquè la sang creix en l'home i augmenta... etc."

A continuació hi ha el treball ja indicat, sobre Astrologia segons Hipòcrates, que no podem afirmar si és totalment d'ell o bé una altra elaboració d'Arnau de Vilanova

o d'algun altre autor, sobre aquest tema del vell facultatiu, car comença així: "El sapientíssim Hipòcrates, el més destre de tots els metges diu ¿de quin gènere és el metge que ignora l'Astrologia? Certament que ningú deu encomenar-se a les seves mans, perquè tal metge és tingut, no injustament, per imperfecte i cec... (i més avall) Llegint doncs, en el llibre d'Hipòcrates -el millor de tots els metges- vaig trobar aquest llibre petit però de gran utilitat, el qual és molt necessari a tots els metges per saber i pronunciar-se sobre la sanació, mort o vida de la malaltia" i comença els consells sobre exàmen de la lluna i els demés astres.

Aquest volum de Glossae de Medicina acaba amb un escrit mèdic de Gerard de Diamoro amb la part farmacològica probablement influïda per Gilbert.

c) Una altra GLOSSAE DE MEDICINA (11)

Volum format per sis treballs mèdics diferents i enquadernats junts. Mides 266 x 194 x 37 mm. En pergami i lletra gòtica, que pel seu estil ens permet diferenciar-les, unes del segle XV i altres -les segones- del segle XIV.

A partir del foli 92 comença la part que suposem ésser de la centúria que estudiem, amb un treball sobre el pols de mestre Egidi i que acaba dient "Hic liber est scriptus qui scripsit si benedictus". La seva exposició és considerada com a tipus de la influència racional de l'escola de Salern enfront de la Medicina oriental que admetia més subtils distincions. Acaba el volum a partir del foli 107r., amb una "Practica puerorum" d'Hipòcrates que podria ser interessant.

I aquí finalitzem l'exposició dels manuscrits mèdics gironins del segle XIV, deixant els altres per una nova ocasió. Abans d'acabar el present treball voldriem comentar uns aspectes sobre el que portem exposat; primerament, el predomini d'obres mèdiques aconsellades en l'Estudi General de Montpeller, com també pels Estudis Generals italians, producte segurament del contacte amb aquelles terres per la política expansiva dels nostres monarques. Segonament, és a partir de l'ús de la impremta que els metges del Re-

naixement en practicar edicions i reedicions d'autors notables, a vegades supprimeixen parts del text, com en altres vegades n'hi afegixen de la seva collita. Però en el cas dels manuscrits gironins, això, segurament no deuria passar ja que copiats per assalariats -els escribes de lletra rodona- difícilment podien canviar conceptes pels que no estaven preparats. Per consegüent, la proximitat de l'escrit en relació amb el temps que fou redactat pel l'autor, fa més probable l'autenticitat del seu text.

Finalment queda el tema dels "escribes de lletra rodona" com eren anomenats els copistes d'ofici. El prof. Batlle i Prat volia demostrar la presència d'un "scriptorium" medieval a semblança del de Ripoll en la nostra Catedral (12), però només descobrí contractes entre el Capítol i persones dedicades a aquest treball -pergaminers, escribes, il·luminadors com igualment enquadernadors, exercit això darrer per ciutadans de raça jueva, de la ciutat-. En els nostres manuscrits estudiats i relacionants amb aquesta matèria, hem pogut trobar el nom de dues persones dedicades a Girona, a la còpia de llibres mèdics; efectivament en el foli 187 del llibre Philonium (13) després del seu sisè capítol, s'indica que Francisco Camós el 8 d'abril de 1468, l'acabà d'escriure, enllestint el treball que havia iniciat un altre copista gironí, Ferrer Jou, mort poc temps abans.

NOTES

1. Cardoner i Planas, A.: Història de la Medicina a la Corona d'Aragó. Edit. Scientia. Barcelona. Pàgs. 21 i 24.
2. Arxiu Catedral de Girona. (A.C.G.) volum nº. 74; nota de l'arxiver.
3. (A.C.G.) volum nº 80.
4. Id. volum nº 74.
5. Mohammad ibn Qassoûm ibn Aslam Al-Ghâfiqûi. Le guide d'oculistique. Lab. Norte de España. Masnou. MCMXXXIII. pàg. 93.
6. Batlle i Prats, LL.: La cultura a Girona de l'edat Mitjana al Renaixement. Monografia de I.E. Gironins. MCMLXXIX. Pàg. 78.
7. Id. pàg. 79.
8. (A.C.G.) volum nº 75.
9. La lectura i trasllat al català modern dels diferents paràgrafs d'aquest manuscrit es deuen al competent arxiver Gabriel Roura.
10. Butlletí del Col·legi de Metges de Girona. Nº 71-1977. Pàg. 14.
11. (A.C.G.) volum nº 76.
12. Batlle i Prats, Ll. Ob. cit. pàg. 134.

...

Sunt autem in corpore hominis tres humores
 calidi et tres frigidi. Calidi sunt sanguis
 et bilis et cholera. Frigidi sunt melancholia
 et phlegma et cruditas. Sanguis est calidus
 et humectans. Bilis est calida et siccans.
 Cholera est calida et siccans. Melancholia
 est frigida et siccans. Phlegma est frigidum
 et humectans. Cruditas est frigida et
 humectans.

Sunt etiam in corpore hominis tres
 virtutes calide et tres frigide. Calide
 sunt virtus calida et humectans, virtus
 calida et siccans, et virtus calida et
 siccans. Frigide sunt virtus frigida et
 siccans, virtus frigida et humectans,
 et virtus frigida et humectans.

Sunt etiam in corpore hominis
 tres spiritus calidi et tres frigidi. Calidi
 sunt spiritus calidus et humectans, spiritus
 calidus et siccans, et spiritus calidus et
 siccans. Frigidi sunt spiritus frigidus et
 siccans, spiritus frigidus et humectans,
 et spiritus frigidus et humectans.

Sunt etiam in corpore hominis
 tres humores calidi et tres frigidi. Calidi
 sunt humor calidus et humectans, humor
 calidus et siccans, et humor calidus et
 siccans. Frigidi sunt humor frigidus et
 siccans, humor frigidus et humectans,
 et humor frigidus et humectans.

Astrologia, d'Hipocrates

